

УДК 348.8

В.М. ІСАКОВА, Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава
Мудрого»

ПРАВО НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРИНЦИПУ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

Ключові слова: правова допомога, доступність правосуддя, право на судовий захист, належне правосуддя

Становлення України як незалежної та правової держави вимагає від неї якісних змін та демократичних перетворень, які в першу чергу будуть спрямовані на забезпечення прав і свобод людини. Одним із найбільш важливих завдань, що постають на цьому шляху, є створення ефективної системи захисту суб'єктивних прав людини і громадянина. Саме тому набувають актуальності дослідження сутності самих суб'єктивних прав, механізмів їх захисту.

У той же час, Україна залишається серед лідерів за кількістю звернень проти неї до Європейського суду з прав людини. Значна кількість рішень, що ухвалюється цією міжнародною інституцією, засвідчує недосконалість та неефективність забезпечення в Україні права на судовий захист і, зокрема, права на правову допомогу.

Проблема забезпечення права на правову допомогу не обмежується окремою державою, а привертає увагу міжнародної спільноти, тому можна вести мову про інтернаціоналізацію стандартів надання правової допомоги.

Міжнародно-правові акти передбачають право на справедливий суд і доступ до суду як неодмінний його елемент, підкреслюючи поряд з цим, що вказане право не може бути ефективно реалізовано без забезпечення права на правову допомогу. Посилання на обов'язок держави забезпечити особі реальний, а не формальний доступ до суду, що містяться в низці міжнародно-правових докуме-

нтів, рішень Європейського суду з прав людини, рекомендаціях і резолюціях Комітету міністрів Ради Європи, у тому числі передбачає необхідність реальної реалізації права на правову допомогу.

У той же час відсутність ефективної системи правової допомоги, зокрема безоплатної для малозабезпечених, істотно перешкоджає доступу до правосуддя. Вимогу про доступність правосуддя буде додержано лише тоді, коли буде створено ефективну систему надання правової допомоги, особливо малозабезпеченим.

Конституція України (1996 р.) заклала підвалини становлення інституту надання правової допомоги, передбачивши, зокрема, що кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника (ст.29), кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (ч.1 ст.59), для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура (ч.2 ст.59). В Законі України «Про судоустрій і статус судів» від 07.07.2010 р. № 2453-VI ст.10, яка дублює конституційні положення, отримала назву «Правова допомога при реалізації права на справедливий суд».

На шляху до реалізації завдань, поставлених в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, важливим кроком стало прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 р. № 3460-VI. Цей Закон відповідно до Конституції України визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної

правової допомоги. При цьому право на безоплатну правову допомогу визначено як гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених цим Законом.

Окремі аспекти забезпечення особі права на правову допомогу досліджувалися в роботах О.М. Бандурки, Т.В. Варфоломєєвої, А.Т. Комзюка, В.В. Копейчикова, П.М. Рабіновича, Ю.М. Тодики тощо. Проте, незважаючи на прийняття названого закону і попри те, що окремі питання забезпечення ефективного функціонування інституту правової допомоги вже були предметом дослідження деяких учених, дотепер відсутня загальнотеоретична характеристика права на правову допомогу як суб'єктивного права, що є важливою передумовою вироблення механізму його реалізації та забезпечення як важливого елементу доступності правосуддя і втілення принципу справедливості правового регулювання в цілому. Сучасний стан реалізації вказаної правової можливості потребує порівняння його правової регламентації з вимогами міжнародних договорів з прав людини, визначення існуючих недоліків його забезпечення та шляхів їх подолання.

В основі кожної судової системи *inter alia* лежить ідея про те, що члени суспільства згодні з цією системою і передають всі виникаючі суперечки спеціально створеним в рамках цієї системи установам, замість того щоб розправлятися з кривдниками без суду. Таким чином, люди сприймають судову систему як центральну ланку в механізмі примусового здійснення прав і свобод. Виникнення права доступу до правосуддя як «самого основного права людини» було пов'язане з усвідомленням того, що володіння правами без ефективних механізмів їх захисту позбавлене сенсу [1, с.8–9].

Сама наявність у правовій системі прав ставить питання про можливість їх примусо-

вої реалізації, і в разі якщо особа не має можливості вільного доступу до інструментів такого примусу, логіка вимагає, щоб був створений механізм правової допомоги. Правова допомога в даному випадку – один із елементів, які можуть забезпечити примусове здійснення прав, хоча, звичайно, не єдиний. Право на правову допомогу – це право настільки першорядної важливості, що всі інші права, які мають відношення до справедливо-го суду, можуть позбутися будь-якої цінності, якщо це право не буде дотримуватися.

Проблема вільного доступу громадян до правосуддя, безсумнівно, є однією з базових в сучасних правових системах, що визнають на конституційному рівні ідеї правової держави, поділу влади та існування основних або невід'ємних прав людини. Причому, як писав відомий американський юрист Л.Г. Форер, «...доступ всіх громадян до правосуддя не можна порівняти з правом на забезпечення роботою, освітою, житлом, медичним обслуговуванням, якими б важливими вони не були. Справедливе правосуддя – основа нашої політичної системи». Без суду, що виступає «рівним серед перших», що здійснює контроль за діяльністю влади законодавчої і виконавчої, права і свободи людини не можуть бути належним чином захищені – як у випадку, якщо загроза виходить від самих цих властей, так і у випадках, коли суб'єктивним правам і свободам людини загрожує інша людина. Поряд з принципом незалежності судової влади принцип вільного доступу до правосуддя природним чином складає основу сучасної концепції справедливого, або належного правосуддя [2, с.302].

Саме тому необхідною ознакою правової держави сьогодні визнається доступність правосуддя [3, с.98], важливим елементом якого є право на правову допомогу. Адже «і суддям, і практикуючим адвокатам, і розумним людям очевидно, що в більшості випадків... люди без адвоката не отримують правосуддя того ж за якістю, як інші, і з успіхом відсторонені від реального доступу до судової системи» [4, с.2].

У першій же статті Основного Закону проголошено, що Україна є демократичною та правовою державою. Поняття правової держави, її зміст та ознаки досліджувалися багатьма провідними вченими, зокрема Ю.С. Шемшученком, Ю.М. Тодикою, В.Б. Авер'яновим, В.Ф. Погорілком, П.М. Рабіновичем, В.М. Селівановим, В.В. Копейчиковим, М.І. Козюброю та багатьма іншими. Виходячи з усіх фундаментальних досліджень правової держави, можна зробити висновок, що забезпечення прав і свобод людини і громадянина є однією з найважливіших її ознак.

Направленість України на забезпечення прав людини знайшла своє вираження у ч.2 ст.3 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Стаття 21 Основного Закону закріплює, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Як вказує М.Л. Заїнчковський, протягом ХХ права людини перетворилися з сутнісної ознаки західної, європейської цивілізації, на універсальну цінність, що визнається всепланетним людством [5, с.3]. Конституція України у другому розділі, присвяченому правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина, втілила в собі найкращі досягнення світових конституцій.

Однак реальне втілення зазначених засад Конституції України є неможливим без створення ефективного механізму захисту прав і свобод людини та громадянина. Як вказує А.Я. Азаров, принципи правової держави, демократичного суспільства та існуючі міжнародні стандарти однозначно передбачають наявність механізму судового захисту прав людини [6, с.52]. Ефективний механізм судового захисту прав людини – це найбільш універсальний демократичний інструмент правової держави [7, с.4].

Відношення держави, її структур до прав людини є яскравим показником природи існуючого політичного ладу.

І поки права людини не на папері, а на практиці не отримують пріоритет, не стануть найвищою цінністю, не будуть обмежувати свавілля держави, суспільство не може бути охарактеризоване як демократичне, а держава як права [8, с.9]. Саме тому, забезпечення права на судовий захист та гарантування права на правову допомогу як його елемент є невід'ємною та необхідною умовою, без якої жодна держава не може вважатися демократичною та правовою.

Так, А.Б. Барихін вказує, що у правовій державі необхідна наявність системи органів, які забезпечують реалізацію правосуддя, охорону прав та інтересів громадян, їх юридичну захищеність від свавілля держави або її посадових осіб [9, с.261]. Зрозуміло, такий захист можливий виключно за тієї умови, що існує система повноважних та компетентних органів (яким властиві всі ознаки органів державної влади [10, с.18], які можуть виступати «арбітрами у спорах про право» [11, с.127], що виникають як у самому суспільстві, так і в ході його взаємодії з державою. На думку Р.Ф. Гринюка, ключовим елементом цієї системи виступають органи судової влади [12, с.31]. Важко також не погодитись з думкою В. Німченка, що судовій владі належить одна з найважливіших ролей в процесі захисту прав і свобод людини і громадянина [13, с.127].

Існує два типи судового захисту прав і свобод людини і громадянина:

1) захист порушеного суб'єктивного права, який здійснюється шляхом відновлення права. Цей тип є змістом правозахисної функції судової влади;

2) захист суб'єктивного права від імовірного порушення у майбутньому, який здійснюється шляхом забезпечення права, охорони від можливого порушення. Цей тип є змістом правоохоронної функції судової влади.

Обидва типи разом складають єдину комплексну провідну функцію судової влади – захист прав і свобод людини і громадянина. І саме з цієї точки зору суд можна вважати як правозахисним, так і правоохоронним органом [3, с.111].

Як було вказано вище, складовою права на справедливий судовий розгляд і доступності правосуддя, що в свою чергу виступають важливим аспектом практичного здійснення верховенства права [14, с.279], є право на правову допомогу. Цікаве пояснення цьому свого часу надавав І.Я. Фойницький, який вказував, що судова влада сама дуже зацікавлена в тому, щоб сторони діяли з повним усвідомленням процесуальних прав і обов'язків. Цьому і має сприяти інститут правової допомоги [15, с.478].

Концепція справедливого судового розгляду містить критерії оцінки насамперед процедури судового розгляду, тобто процесуальної справедливості. Будь-який соціальний інститут, у тому числі право, не може бути справедливим без забезпечення його доступності, або можливості скористатися його перевагами, адже тоді порушується ідея вільного й рівного розподілу соціальних благ [16, с.23].

Жоден судовий розгляд не може вважатися справедливим, якщо сторонам не надана можливість брати участь в справді змагальному судовому розгляду. Це право передбачає ряд елементів і пов'язане з іншими правами, такими як право на справедливий і публічний судовий розгляд компетентним, неупередженим і незалежним судом, створеним на підставі закону. Але всі ці гарантії втратять свою значимість, якщо одна із сторін не може спертися на ті ж можливості, що й інша сторона. Справедливість залишається ядром правосуддя. Природа судового розгляду полягає в тому, що це суперечка між двома абсолютно рівними сторонами. Якщо сторони перебувають в істотно нерівному становищі, справедливість і самого процесу, і його результату сумнівна. Результат процесу тим більше сумнівний і його справедливість може бути легко оскаржена, якщо одна із сторін має представника, а інша, внаслідок браку коштів, немає. По-справжньому «справедливий» результат бою не може бути отриманий, якщо озброєна тільки одна сторона. Це не теоретичний принцип, а сувора реальність [17, с.8]. Практичне рішення тут – забезпечити слабку сторону засобами юридичного захисту [16, с.81].

У науковій літературі зустрічаються різні підходи до визначення поняття та сутності доступності правосуддя. Вказана проблема розглядається як з точки зору судоустрою, тобто територіальної близькості суду до населення, спрощення й уніфікації судової системи, так і в аспекті розв'язання проблем судочинства, зокрема надання правової допомоги [16, с.13]. Вчені-процесуалісти визнають, що рушійним фактором для формування руху «Доступ до правосуддя» стали як раз проблеми, пов'язані із реалізацією права на правову допомогу, а саме з неможливістю її отримання бідними верствами населення [18, с.16].

На думку О.М. Овчаренко, доступність правосуддя слід розглядати як принцип організації та діяльності судової влади, сутність якого полягає у відсутності фактичних і юридичних перешкод для звернення до суду за захистом своїх прав. Зміст доступності правосуддя розкривається через сукупність її елементів, а саме: правових (інституційних і процесуальних), соціальних, економічних [16, с.13].

І.Є. Марочкін розуміє під доступністю правосуддя нормативно закріплену і реально забезпечену можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав. Вчений виділяє дві групи елементів доступності правосуддя: організаційно-правові та матеріальні. До перших відносяться: територіальне наближення судів до населення; матеріальне забезпечення діяльності судів; висока кваліфікація суддів; ефективна організація роботи судового апарату; порядок відкриття провадження та розгляду справ, при якому забезпечується дотримання процесуальних прав особи; розумність строків розгляду справи; апеляційне та касаційне оскарження судових рішень. У свою чергу, матеріальні елементи доступності правосуддя пов'язані з розумністю розмірів судового збору, порядку звільнення від його сплати; наданням правової допомоги на пільгових умовах малозахищеним верствам населення; забезпеченням фінансування судової діяльності тощо [19, с.33]. Правову допомогу як елемент доступності правосуддя називають і інші вчені [20, с.176].

Таким чином, цінність доступності правосуддя неприпустимо зводити виключно до наявності системи відповідних органів держави, які уповноважені розглядати та вирішувати спори про право. Цінність принципу доступності полягає також у передбаченні окремої процесуальної форми розгляду таких спорів та конфліктів, встановленого процесуальним законом порядку вирішення справ судами, здатності скористатися закріпленими процесуальними правами без будь-яких правових чи фактичних перешкод. Так, згідно з практикою Європейського суду з прав людини, держава повинна гарантувати допомогу правника, якщо «це необхідно для забезпечення реального доступу до правосуддя або у разі, якщо у деяких категоріях справ за внутрішнім законодавством деяких держав-учасниць є обов'язковим юридичне представництво, або ж у разі складності процесу» (див. рішення Європейського суду з прав людини у справі Айрей проти Ірландії від 09.10.1979 р.).

На виконання стандартів, виведених Європейським судом з прав людини, у більшості держав – членів Ради Європи запроваджено процедури надання правової допомоги безоплатно або за доступну плату не тільки в кримінальних, але й в цивільних та адміністративних справах. Так, у розумінні Європейського суду право на правову допомогу є передумовою існування та визначальною складовою ширшого за своїм обсягом та значенням права на доступ до суду, гарантованого ст.6 Конвенції. У рішенні у справі «Ван Гейсегем проти Бельгії» від 21.01.1999 р. Суд, зокрема, наголосив на переважному значенні забезпечення належного захисту обвинуваченого, визнав право кожної особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального злочину, на ефективний адвокатський захист одним із атрибутів справедливого судового процесу [21, с.56].

Слід констатувати, що дія права на правову допомогу не обмежується тільки сферою кримінального судочинства. Права, передбачені п.3 ст.6 Європейської конвенції, є елементом загального поняття справедливого судового розгляду, що охоплює і випадки «визначення

цивільних прав і обов'язків» [22, с.47]. У рішенні у справі «Кемпбела і Фелла проти Сполученого Королівства» Європейський суд констатував порушення підпункту «с» п.3 ст.6 Конвенції, оскільки заявники не мали права на юридичне представництво під час розгляду справи у Раді піклувальників. В зазначеній справі ЄвроСуд визнав Раду піклувальників судовим органом, оскільки термін «суд» у п.1 ст.6, на його думку, не має обов'язково тлумачитись як юрисдикція класичного типу, інтегрованого в загальну систему держави.

Підсумовуючи, слід зазначити, що доступ до правосуддя – основний елемент кожної правової системи. Основоположний принцип будь-якої правової системи полягає в тому, що вона повинна гарантувати реально діюче право на рівний доступ до правосуддя. Право на правову допомогу – один з аспектів доступу до правосуддя та права на справедливий судовий розгляд.

Значимість такого підходу полягає в тому, що складність юридичних процедур і самої судової системи вимагають, щоб судовий розгляд був справедливим. Принцип справедливості слухань породжує інтуїтивне відчуття, що люди мають право на реальну можливість бути вислуханими в суді, коли вони стикаються з юридичними проблемами. У цьому сенсі сторони повинні мати юридичну підтримку з боку тих, хто розбирається в правовій системі і функціонуванні системи правосуддя. Саме тому правова допомога стає невід'ємною частиною правосуддя, у тому числі на його досудовому етапі. Більш того, «сила чи слабкість суспільства вимірюється висотою бар'єрів на шляху доступу до існуючої в ньому системи правосуддя. Інститут правової допомоги – один з інструментів доступу до системи правосуддя. Він відкриває двері в світ правосуддя для тих, чий соціально-економічний статус не дозволяє пробитися туди самому» [23, с.131]. Крім того, не може ставати підставою для незастосування принципу доступності правосуддя бідність людини. Влада зобов'язана гарантувати право на

правову допомогу тим, хто не може самотійно собі її дозволити [23, с.115].

ЛІТЕРАТУРА

1. Cappelletti M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. Vol. I: A World Survey / Ed. by M. Cappelletti, B. Garth. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1978. – P. 5–129.
2. Абросимова Е. Б. Бесплатная юридическая помощь и доступ к правосудию: российская модель / Е. Б. Абросимова // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 3. – С. 115–126.
3. Смородинський В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичний аспект): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Смородинський. – Х., 2001. – 187 с.
4. Brief Amicus Curiae of Retired Washington Judges in Support of the Appellant in Michael Steven King v. Brenda Leone King, Court of Appeals of the State of Washington Division One. – P. 2.
5. Заїнчковський М. Л. Права людини як новоевропейський філософський та політико-правовий феномен: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.12 / М. Л. Заїнчковський. – К., 2003. – 178 с.
6. Азаров А. Я. Права человека. Новое знание. / А. Я. Азаров. – М. : Общество «Знание», 1995. – 256 с.
7. Ківалов С. В. Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти. / С. В. Ківалов // Актуальні проблеми політики. – 2002. – № 13. – С. 3–9.
8. Полешко А. Конституційні положення правосуддя – втілювати в життя (з третього (позачергового) з'їзду суддів України) / А. Полешко // Право України. – 1996. – № 11 – С. 5–10.
9. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. – М. : Книж. мир, 2000. – 473 с.
10. Бурмистров В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства. / В. А. Бурмистров. – Симферополь : Таврида, 1996. – 188 с.
11. Гладун З. С. Основи конституційного права України / З. С. Гладун, М. Г. Федчишин. – Тернопіль : Економ. думка, 1999. – 151 с.
12. Гринюк Р. Ф. Судова влада як фундаментальний чинник становлення правової держави в Україні / Р. Ф. Гринюк. // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 2 (40). – С. 27–36.
13. Німченко В. Правовий статус особи за Конституцією України / В. Німченко // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 3. – С. 35–45.
14. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМПИ, 1998. – 600 с.
15. Фойницький І. Я. Курсь уголовного судопроизводства : в 2 т. Т. 1 / І. Я. Фойницький. – Изд. 4-е. – С. Петербург : Типография т-ва «Общественная польза», 1912. – 509 с.
16. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія / О. М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – 304 с.
17. Buckley M. The Legal Aid Crisis: Time for Action: A background paper prepared for the Canadian Bar Association, June 2000. – 97 p.
18. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Н. Ю. Сакара. – Х., 2006. – 209 с.
19. Марочкін І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. / І. Є. Марочкін. // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. – К. ; Х., 2002. – С. 31–34.
20. Руденко А. В. Адміністративне судочинство: становлення та здійснення: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / А. В. Руденко. – Х., 2006. – 209 с.
21. Практика Європейського суду з прав людини : рішення, коментарі. – К. : Укр. центр правничих студій, 1999. – № 2. – 72 с.
22. Кирилюк Д. Міжнародно-правові стандарти права особи на правову допомогу та їх імплементація у законодавстві України / Д. Кирилюк // Юридичний журнал. – 2005. – № 12. – С. 46–48.

23. Кику М. Право на юридическую помощь в гражданском судопроизводстве: обоснование с позиций принципа верховенства прав человека / М. Кику // Сборник докладов «Бесплатная юридическая помощь и обеспечение доступа к правосудию в России». – М. : Лигал Стадис.РУ: консалтинг и коммуникации, 2010. – С. 108–136.

Исакова В. М. Право на правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя / В. М. Исакова // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 404–410 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12ivmpdp.pdf>

Розглянуто проблему вільного доступу громадян до правосуддя. Основоположний принцип будь-якої правової системи полягає в тому, що вона повинна гарантувати реально діюче право на рівний доступ до правосуддя. Право на правову допомогу охарактеризовано як один з аспектів доступу до правосуддя та права на справедливий судовий розгляд.

***

Исакова В.М. Право на правовую помощь как элемент принципа доступности правосудия

Рассмотрена проблема свободного доступа граждан к правосудию. Основоположний принцип любой правовой системы заключается в том, что она должна гарантировать реально действующее право на равный доступ к правосудию. Право на правовую помощь охарактеризовано как один из аспектов доступа к правосудию и права на справедливое судебное рассмотрение.

***

Isakova V.M. The Right to Legal Assistance as an Element of the Principle of Access to Justice

The problem of free access to justice is analyzed. Determinant principle of any legal system is that it should ensure a functioning right to equal access to justice. The right to legal assistance is described as one of the aspects of access to justice and the right to a fair trial.